

В. С. Бойков

аспірант відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID ID: 0009-0002-1677-0969

ГЕНЕЗА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН ПОДРУЖЖА: АНТИЧНА ЕПОХА ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Статтю присвячено дослідженню генези правового регулювання договірних відносин подружжя в епоху античності. Походження шлюбного договору сягає далеко в історію, де цей інститут був нерозривно пов'язаний з релігійними віруваннями та розумінням ролі особистості у суспільстві. В ході дослідження з'ясовано, що первісні форми шлюбних договорів могли не мати сучасного юридичного оформлення, але вони відігравали важливу роль у регулюванні міжособистісних відносин, вказуючи на глибоке коріння правової думки та соціальної практики в історії людства.

З часом механізм шлюбних договорів еволюціонував, отримавши письмову фіксацію та різноманітні форми ритуального і формального оформлення. Ці договори почали документувати не тільки умови передачі майна, але й інші аспекти сімейних відносин, такі як обов'язки подружжя, умови виховання дітей, і навіть правила спадкування.

Незважаючи на обмежений правовий статус жінки в багатьох історичних та соціальних контекстах, шлюбні договори могли слугувати інструментом захисту її прав та інтересів, а також прав і інтересів дітей. Вони давали жінкам певні гарантії в майнових та сімейних відносинах, сприяючи тим самим їх соціальній стабільності та захисту від непередбачуваних обставин.

Таким чином, історичний розвиток шлюбного договору відображає трансформацію суспільних відносин, зміну ставлення до прав жінок і дітей, а також еволюцію правових систем від простих ритуальних норм до складних юридичних конструкцій.

Окремої уваги дослідників заслуговує історія традицій укладення шлюбних договорів на території сучасної України, що не лише становить культурно-історичне надбання, а й акцентуватиме увагу саме на вітчизняних національних особливостях цього інституту сімейного права.

Ключові слова: шлюбний договір, сімейне право, цивільне право, історія шлюбних договорів, цивільні правовідносини, історія сімейного права, права людини.

Актуальність теми дослідження. Історія домовленостей, пов'язаних з утворенням сім'ї, ймовірно, сягає тих часів, коли люди почали формувати стабільні подружжя, викликаючи у свідки такої угоди богів, сили природи або інші сили, які користувалися пошаною у відповідній культурі. Минали епохи, змінювалися умови життя, правила поведінки в суспільстві. Відбувалося реформи релігії та соціальних інститутів. Змінювалася роль кожного члена сім'ї та бачення цієї ролі людьми і суспільством в цілому.

Саме у античну епоху роль договірних відносин у шлюбному праві стає визначальною. У той період, починаючи з Месопотамії і закін-

чуючи Стародавнім Римом, закладалися підвалини для сучасного європейського права. І хоча з плином століть вони зазнали кардинальних змін, загальне уявлення про доцільність укладення договору, при вступі в шлюб, має тисячолітню історію.

Гострота проблематики дослідження історії виникнення та розвитку договірних відносин у сімейному праві пов'язана, серед іншого з євроінтеграційними та євроатлантичними прагненнями України. Недостатню поширеність цього інституту в Україні, певною мірою, можна пояснити упередженим ставленням та загальною необізнаністю пересічних українців щодо природи і ролі шлюбних договорів у сучасному

суспільстві. Зазначене й обумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вітчизняні дослідники вже вивчали ряд питань, пов'язаних із правовим регулюванням шлюбних договорів. Зокрема, М. Байрачна досліджувала правову природу шлюбного договору, Л. Шевчук зосередив свої дослідження на регулюванні майнових відносин між подружжям під час розлучення через шлюбний договір. Інші дослідники, такі як Г. Гаро, А. Гриняк, Л. Єніна, В. Качур, І. Логвиненко, О. Розгон, В. Сучак, Я. Яцута також вносили свій вклад у вивчення цієї тематики.

Проте, дослідження генези правового регулювання інституту сім'ї в цілому та шлюбних договорів зокрема, дозволяє переосмислити їх сучасний стан і краще зрозуміти механізм реалізації прав учасників шлюбу.

Мета публікації: ретроспективний огляд генези правового регулювання договірних відносин подружжя в епохи Античності та Середньовіччя.

Основний зміст дослідження. В уявленні значної частки українців підписання договору, при вступі в шлюб, лишається дивиною [1]. Традиційне ставлення до шлюбу передбачає формування довірливих стосунків, і сам факт підписання договору для декого є свідченням «готовності до розлучення». При цьому, громадяни чомусь ігнорують поширеність договірних відносин у галузі господарювання, сміливо орендують житло і не менш сміливо беруть споживчі кредити (хоча відповідні договори характеризуються не нижчим ступенем невизначеності подій, і можуть передбачати дуже неприємні, чи й зовсім неприйнятні умови компенсації за їх порушення).

Не в останню чергу, такий стан справ пов'язаний із необізнаністю громадян щодо шлюбних договорів, поширеністю міфів та легенд, що характеризують такі договори як «віання часу» і «нову, неприйнятну для нас моду». Дехто вбачає в цьому дискримінацію. Хоча, відповідно до Ст. 1 Конституції, Україна позиціонується не лише як «суверенна і незалежна, демократична», але і як «соціальна, правова держава», а Ст. 24 стверджує, що «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» [2]. І саме інститут договору в усіх галузях права дозволяє реалізовувати ряд прав і свобод на практиці.

Головним аргументом, що розвіює міфи є факт, що такі договори були частиною нашої

історії, в тому чи іншому вигляді. І саме ця складова історії налічує тисячі років. Окремим проявом договірних відносин подружжя можна вважати шлюбний договір, відомий також як «передшлюбна угода». Зазвичай, він був правовим документом, який визначає розподіл активів та фінансові зобов'язання подружжя у випадку розлучення або розірвання шлюбу. Історія шлюбних договорів, як і інших інструментів сімейного права, сягає давніх часів і відображає зміну соціальних, економічних та культурних умов у різних суспільствах.

У численних державах античності практикувалося укладення майнових угод, які не лише супроводжували укладення шлюбу, але й сприяли його укріпленню. Такі документи були відомі у різних правових системах стародавнього світу, відображаючи їхні культурні та правові особливості.

У давній Месопотамії шлюбні договори мали юридичну силу та забезпечували захист прав жінок і дітей у шлюбі. Ці документи часто містили деталі про придане, яке батьки нареченої передавали нареченому, та вказівки щодо повернення приданого у разі розлучення [3]. Також вони могли визначати зобов'язання чоловіка утримувати дружину та дітей, особливо в аспектах забезпечення їжі, одягу та житла.

Взагалі, дослідження зазначеного періоду дозволяють розглянути еволюцію юридичного оформлення шлюбу як такого. У первісні періоди розвитку шумерської цивілізації спостерігається поступова консолідація патріархальних структур у суспільстві. Процес встановлення патріархату суттєво вплинув на релігійні уявлення та повсякденні аспекти життя. У релігійній ієрархії шумерів спостерігається домінування маскулітних божеств над фемінними, що відображає загальну тенденцію до зростання престижу богів-чоловіків [4]. Паралельно з цим, статус жінок у шумерському суспільстві починає посідати вторинну роль, що знайшло відображення у законодавчих актах тієї епохи. Такі зміни були особливо помітні у сфері шлюбних та сімейних відносин [3]. Відтак, у Шумеро-Аккадській епосі шлюб набував глибокого сакрального сенсу, відображаючи культурні та релігійні вірування цивілізації.

Слід підкреслити, що встановлення шлюбних зв'язків здійснювалося на основі формальної угоди, укладеної між батьком або старшим братом нареченої (іноді матір'ю-вдовою) та нареченим чи його батьками за участі свідків. У вавилонську епоху участь нареченої у укладенні

договору була обов'язковою. Таким чином, легітимність шлюбу визнавалася тільки за наявності формалізованого договору, який зазвичай фіксувався у письмовій формі. Однак, у місті Ларса допускалася можливість укладення шлюбного контракту в усній формі. А згідно із законодавством Білалами, правителя Ешнуни, датованим серединою другого тисячоліття до нашої ери, якщо чоловік вступав у шлюб із дочкою громадянина без запиту згоди її батьків і без укладення формальної угоди або письмового договору, то навіть після року проживання разом такий союз не вважався законним шлюбом [5]. Це свідчить про значну юридичну важливість шлюбних договорів у древніх суспільствах, де вони виконували функції визначення сімейних відносин і передачі майнових прав.

У контексті ж Вавилону, наприклад, існувала можливість для жінки створити зі своїм майбутнім чоловіком договір, що виключав право чоловіка використовувати її майно, як засіб погашення боргових зобов'язань. Відтак, у цій державі були закладені основи захисту особистих та майнових прав жінок у шлюбі. Вавилонський шлюбний договір, зокрема, міг містити положення, які обмежували право чоловіка розпоряджатися майном дружини без її згоди, що було прогресивним кроком у захисті прав жінок того часу [6; 33]. І такий аспект вавилонського сімейного права є лише одним із прикладів того, як античні правові системи прагнули регулювати шлюбні відносини та забезпечувати баланс між правами та обов'язками подружніх пар.

Тобто, по суті, в період зростання ролі патріархальних традицій в усіх життєвих сферах Месопотамії, саме договірні відносини стали запорукою захисту прав жінок у шлюбі, при його укладенні та у випадку його розірвання.

В інших тогочасних цивілізаціях, таких як антична Греція та Рим, також існували свої унікальні форми шлюбних угод, які відігравали важливу роль у соціальному та економічному житті, сприяючи стабільності та передбачуваності у відносинах між подружжям.

У античній Греції шлюб був важливим інститутом, який забезпечував легітимність нащадків та передачу майна. Шлюбні угоди були поширеними, особливо в афінському суспільстві, де вони регулювались державою та законами. Шлюб укладався угодою між батьками нареченої та нареченого. Чоловік обирав собі дружину на основі трьох факторів: приданого (яке давав батько нареченої нареченому); її передбачуваної фертильності; її навичок (таких, як ткацтво).

Зазвичай, не було встановлених вікових обмежень для вступу в шлюб. Хоча, за винятком політичних шлюбів, дочекатися дитородного віку вважалось належною пристойністю. Багато дівчат виходили заміж до 14 або 16 років, тоді як чоловіки, зазвичай, одружувалися приблизно у 30 років [7].

При цьому, придане було не лише формою забезпечення добробуту дружини, але й засобом зміцнення альянсів між сім'ями. Тобто мова йшла про, по суті, господарські договори. Водночас, у шлюбному договорі могли бути визначені умови повернення приданого у випадку смерті чоловіка або розлучення, що слугувало захистом фінансових інтересів жінки [8]. Шлюбні угоди також могли включати положення про взаємні права та обов'язки подружжя, включаючи утримання дружини чоловіком та її обов'язок піклуватися про домашнє господарство та дітей.

У Римській імперії шлюб відігравав центральну роль у суспільному та політичному житті. Римські шлюбні угоди, відомі як «*sponsalia*», були угодами між сім'ями нареченого та нареченої, які встановлювали умови шлюбу. Вони могли включати домовленості про придане (*dos*), яке сім'я нареченої надавала чоловікові, та інші фінансові умови, пов'язані з майном і спадщиною.

Римське право розрізняло кілька форм шлюбу, зокрема «*cum manu*» та «*sine manu*». У шлюбі «*cum manu*» дружина переходила під юридичну владу чоловіка та його сім'ї, що включало право на її майно. У випадку «*sine manu*», дружина зберігала юридичну незалежність та контроль над своїм майном.

Шлюбні договори в Римі також могли включати умови, які визначали права та обов'язки подружжя, включаючи утримання, вірність та підтримку. Вони слугували не лише засобом захисту майнових прав, але й інструментом соціального регулювання, підтримуючи ідеали римської сімейної структури та цінності.

В римський період не лише підписувався шлюбний договір (лат. *Pacta dotalia*), але і в ході ритуалу одруження, як і сьогодні пара вимовляла «так» і обмінювалася обручками [9]. Однією з ключових мотивацій для укладення шлюбу в античному світі було створення політичних альянсів. Численні історичні приклади, особливо з першого століття до нашої ери, свідчать про використання шлюбу як інструменту для зміцнення міждержавних та міжкланових зв'язків, де наречена часто функціонувала як

засіб забезпечення політичної стабільності і згуртованості. Для чоловіків, особливо тих, хто належав до верхівки суспільства, шлюб мав значення для підтримки та збереження їхнього багатства, соціального статусу та передачі цих атрибутів законним нащадкам. У цьому контексті, шлюб також надавав чоловіку право використовувати фінансову частину приданого дружини, а також розраховувати на фінансову підтримку з боку її родини, для просування власної політичної або соціальної кар'єри.

Функція народження законних нащадків була не менш важливою, оскільки вона забезпечувала продовження родової лінії та підтримку родинного статусу від покоління до покоління. В деяких випадках, щоб переконатися у фізіологічній здатності нареченої до дітонародження, батько нареченого міг навіть відправити повітуху або іншу відповідальну особу для огляду нареченої, що ще раз підкреслює стратегічне значення шлюбу в ті часи.

Найранніші зразки єврейських шлюбних контрактів, відомих як ктуби, були виявлені у військовій колонії євреїв на єгипетському острові Елефантина, датовані п'ятим століттям до нашої ери. Однак, структуру та зміст ктуби, як ми її знаємо сьогодні, було розроблено раввинами періоду Мішни та Талмуду на більш пізніх етапах. Основною ціллю, яку переслідували древні раввини, впроваджуючи цей документ, було забезпечення правових гарантій для жінок та ускладнення процедури розлучення, реагуючи на біблійні положення, які дозволяли чоловіку ініціювати розлучення без суттєвих перешкод.

Ктуба встановлювала не лише фінансові, але й соціальні зобов'язання, які наречений бере на себе, вступаючи у шлюб. Такі зобов'язання мали бути чітко визначені у відповідності з біблійними та талмудичними вказівками. Раввинська мудрість встановила, що шлюб без належно оформленої ктуби є неприпустимим, доходячи до того, що чоловік не має права проживати з дружиною навіть короткий час без наявності цього документа [10]. Таке положення підкреслює вагомість ктуби як юридичного та релігійного засобу захисту прав жінки у шлюбі в юдаїзмі.

Таким чином, Вже у античні часи більшість розвинених цивілізацій підійшли до необхідності використання шлюбних договорів, як інструменту юридичного захисту прав жінки та дітей, що було вкрай актуальним з огляду на тенденції до зміцнення партіархального ладу.

Шлюбні договори в середньовічній Європі були значущим елементом суспільного та правового порядку, оскільки шлюб часто переслідував не тільки особистісні, а й економічні цілі, зокрема - утворення союзів між родинами та передачу майна. Ключова особливість середньовічних шлюбних договорів полягала в тому, що вони були ретельно регульовані як церковними, так і світськими законами. Закони, що стосуються шлюбу, включали докладні положення про права на власність, а також умови щодо спадщини і дотацій, що виражалися в договорах. Ці угоди не лише врегульовували правові аспекти шлюбу, а й зіграли ключову роль у соціальній структурі, допомагаючи формувати альянси, які впливали на розподіл влади і багатства в середньовічному суспільстві.

Наукові дослідження вказують на те, що в цей період шлюб також міг бути інструментом соціального контролю, де церква і держава використовували шлюбні договори як засіб регулювання моральних і правових норм суспільства. Інтеграція канонічного і світського права в контексті шлюбу сприяла створенню довгострокової стабільності, забезпечуючи передачу влади та власності у відповідності з юридичними та релігійними принципами того часу [8]. Аналіз юридичних документів і рішень церковних судів, дозволяє глибше зрозуміти соціальні і правові аспекти середньовічного шлюбу. Так, наприклад у Англії в добу Тюдорів, шлюбні договори відігравали ключову роль у визначенні соціальних та правових структур. Ці договори не просто врегульовували особисті відносини між чоловіком та жінкою, але й ставили під контроль передачу майна та альянси між родинами, що часто було важливішим за власне шлюбні відносини.

Протягом пізнього (або ж високого) середньовіччя шлюб також був регульований церковними судами, які розглядали всі справи, пов'язані зі шлюбними порушеннями або розірваннями. Ануляція шлюбу допускалася, але потрібно було довести, що один із подружжя був недієздатний на момент весілля, або що шлюб є безплідним. Це особливо актуалізувалося у випадку Генріха VIII, який увійшов до історії передусім завдяки своїм численним шлюбами та розлученням, що спонукало до розриву з Римом і створення Церкви Англії.

Про те, щоб шлюб ґрунтувався на особистій прихильності - навіть не йшлося. Найчастіше шлюбна угода укладалася родинами для зміцнення політичних та економічних зв'язків.

І особливо гостро це відчувалося серед аристократії, де діти часто були заручені ще в дитинстві, як записка для майбутнього одруження, що планувалося з розрахунком на найкраще поєднання статків і влади родини.

Зазначені практики не лише свідчать, якою мірою шлюб у пізньому середньовіччі відрізнявся від сучасних уявлень про романтичні стосунки, але й демонструють правову природу тогочасного шлюбного договору, який був правовим інструментом, що вирішував практичні питання спадкоємності, соціального статусу та економічної безпеки.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Витоки шлюбного договору губляться в глибині століть. Цей інститут був тісно пов'язаний з релігійними уявленнями людей, і роллю людини в суспільстві. Разом з цими факторами, еволюціонував і сам механізм договорів, набувши письмової фіксації та певного ритуального, а згодом – формального оформлення. При цьому, навіть обмежений правовий статус жінки в суспільних відносинах не завжди був достатньою перепорою для таких угод. Навіть навпаки – шлюбні договори дозволяли захистити права жінки й дітей у складних ситуаціях.

Починаючи з античних часів і набувши розвитку в період середньовіччя, шлюбні договори могли включати умови, які визначали права та обов'язки подружжя, включаючи утримання, вірність та підтримку. Вони слугували не лише засобом захисту майнових прав, але й інструментом соціального регулювання та взаємодії родин (особливо – знатного походження).

Як результат – у більшості розвинених країн Світу на початку XXI століття, шлюбні угоди є доволі поширеною практикою, яка не викликає надмірних підозр чи суспільного осуду. А вже укладення такої угоди, в сучасному її вигляді, передусім, акцентує увагу на рівності сторін та їх взаємній повазі до інтересів одна одної.

Окремої уваги дослідників заслуговує історія традицій укладення шлюбних договорів на території сучасної України, що не лише становить культурно-історичне надбання, а й акцентуватиме увагу саме на вітчизняних національних особливостях цього інституту сімейного права.

Список використаної літератури:

1. Вся правда про шлюбний договір в Україні: як укласти, що прописати і скільки це коштує. 11 лютого 2021. *Український соціологічний портал*. URL : <https://usp-ltd.org/vsia-pravda-pro-shliubnyj-dohovir-v-ukraini-ia-uklasty-shcho-propysaty-i-skilky-tse-koshtuie/>
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996. № 254к/96-ВР. *Офіційний Веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Lohvynenko, I. A. and Lohvynenko, Y. S. (2022) "The status of women in the Ancient East: peculiarities of marriage and family relations in Mesopotamia", *Law and Safety*, 85 (2), pp. 91-106. doi:10.32631/pb.2022.2.09.
4. Khof, R. (2009). Emergence and development of gender studies. In E. Shore, K. Khaider, G. Zvereva (Ed.), *Floor. Gender. Culture: German and Russian Studies* (31-60). RGGU.
5. De Graef, Katrien (2022). «The Middle East after the Fall of Ur: From Ešnunna and the Zagros to Susa». *The Oxford History of the Ancient Near East: Volume II*. New York: *Oxford University Press*. doi:10.1093/oso/9780190687571.003.0016. ISBN 0-19-068757-6.
6. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Львів: *Новий світ-2000.*, 2008. 480 с.
7. Pomeroy, Sarah B.; Burstein, Stanley M.; Donlan, Walter; Tolbert Roberts, Jennifer; Tandy, David W.; Tsouvala, Georgia (2019). *A Brief History of Ancient Greece: Politics, Society, and Culture*. New York, NY: *Oxford University Press*. ISBN 978-0190925307.
8. Apostolou, Menelaos. «Sexual Selection Under Parental Choice: Evidence From Sixteen Historical Societies.» *Evolutionary Psychology* 10.3 (2012): 504-518. Academic Search Complete. Web. 19 Mar. 2014.
9. Качур В.О., Союзи чоловіка і жінки у Стародавньому Римі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2012. Серія ПРАВО. Випуск 19. Том 1. С. 49-52.
10. Єврейські шлюбні контракти. *Збірка ктубот Львівської національної галереї мистецтв*. Віта Сусак (ред.), *Каталог виставки. ЛНГМ та Центр міської історії* (Львів, 2015)

Boikov V. S. The genesis of the legal regulation of the contractual marriage relationships: the Ancient Era and the Middle Ages

The article is devoted to the study of the genesis of the legal regulation of marital contractual relations in the era of antiquity. The origin of the marriage contract goes far back in history, where this institution was inextricably linked with religious beliefs and the understanding of the role of the individual in society. In the course of the research, it was found that the original forms of marriage contracts

may not have had a modern legal form, but they played an important role in regulating interpersonal relations, pointing to the deep roots of legal thought and social practice in the history of mankind.

Over time, the mechanism of marriage contracts evolved, receiving written fixation and various forms of ritual and formal registration. These contracts began to document not only the terms of the transfer of property, but also other aspects of family relations, such as the responsibilities of spouses, the terms of raising children, and even the rules of inheritance.

Despite the limited legal status of women in many historical and social contexts, marriage contracts could serve as a tool to protect her rights and interests, as well as the rights and interests of children. They gave women certain guarantees in property and family relations, thereby contributing to their social stability and protection from unforeseen circumstances.

Thus, the historical development of the marriage contract reflects the transformation of social relations, a change in attitudes towards the rights of women and children, as well as the evolution of legal systems from simple ritual norms to complex legal structures.

The history of the traditions of concluding marriage contracts in the territory of modern Ukraine deserves special attention of researchers, which not only constitutes a cultural and historical heritage, but also focuses attention on the domestic national features of this institution of family law.

Key words: *marriage contract, family law, civil law, civil legal relations, history of marriage contracts, history of family law, human rights.*